ВОНА

I

У городі курно і душно. Партерові будинки, помальовані жовтою, сірою та темно-зеленою фарбою,— втратили свій вигляд під грубою сугою пороху. Перехожі тягнуться ліниво, захищаючись від спеки парасольками або ховаючись у затінок, котрий кидають від себе дерева, паркани і доми з одного боку вулиці. Безхмарне небо застигло і хапає за очі гострим синім тоном, а дерева стоять безвладно і нерухомо — сірі від пороху.

Серединою вулиці плентається підводчик: конячка втомилася і, похнюпивши голову в долину, мотаючи від часу до часу головою, тягне, мов непотрібний, візок з господарем. Колеса і ноги коня глибоко затоплюються у пісок, котрий від посухи зробився дрібним і легким, як мука. Господар — трохи п'яненький — сидить боком, звісивши ноги в долину, і похмуро вглядається в землю. Ціла його постать виглядає, як мішок, випханий чимсь м'яким, і як мішок обсунулась, скрадаючи тим власний свій зріст. Великі чоботи, широкі штани, камізельку зверху сорочки, картуз на голові — котрий з'їхав трохи на потилицю — густо обсипало пилом. Спека і горілка налили голову оловом, а тіло зварили, наче у окропі. "Так живи, як хочеш...— думає він.— На поденній робив — нічого... Городом занявся — нічого... тепер підводчиком — і теж нічого... — Він підніс трохи угору опалену, спрацьовану руку, промовив уголос: — Дарма!.. Усе дарма..." Се було висловлено так несподівано і таким незвичайним голосом, що аж коняка піднесла більше догори свою похнюплену голову і смикнула трохи візок. Господар злегка похитнувся і, грізно звернувши голову у бік худоби, крикнув: "Тпрру!.." Візок миттю зупинився. "А то знову що?" — гнівно озвався він до худоби, і рука його жваво знайшла батіг. Наче він і чекав тільки сього, наче се була його найбільша ураза в житті. "Так ти так до хазяїна... Так я тебе дурно хлібом буду кормити, а ти посеред дороги станеш з порожнім возом? На ж тобі, на!.." І він став обкладати батогом ні в чім не повинні боки і

спину худоби. Конячка з усіх ніг сіпнула возок і, якось ненатурально підстрибуючи, побігла вздовж вулиці, збиваючи за собою цілу хмару куряви. Усе його життя — сіре і безпросвітне, голодне і бездомне — стало перед ним, як на долоні. Він відразу почув себе не чоловіком, а такою ж робочою конякою, і страшенна злість і обурення засяло у нього на червонім потнім обличчі. Уривки гадок, як блискавка, що прорізує чорні хмари, літали у голові. "Так мене змалечку ганяли, і я бігав... Так мене люди били, і я плакав... Так морозом мене дошкуляло, і я мовчав!.." — кричало у голові. "На, на, н-на!.." — періщив він коняку. Через кілька хвилин він заспокоївся; згасла та червона радість на лиці; батіг лежав поруч, і коняка, відсапуючись, йшла повільною ходою. Але не вдовольнилася його зобижена душа тим знущанням над худобою; йому бажалося більшої, глибшої помсти. Він не знав тільки, де можна помститися. Через таку невідомість йому схотілося або собі яку шкоду зробити, або жінку побити, або доньку вигнати з хати. Очі його раптом зупинилися на невеличкій постаті молодої дівчини, котра йшла хідником у протилежний бік тому, куди він їхав. Він зразу пізнав доньку. Вона була невеличкого зросту, чисто одягнена, "панянкою" — як майнуло йому у голові; біленька парасолька ясно світила на сонці, а літній капелюшок злегка відтіняв її лице. Він ще здалеку спитав її:

— А мати дома?

— Ні, немає...-пішла на річку, здається,— промовила вона. Він зупинив коня, дивився хвилю у землю, а потім промовив:

— Обідать є? Голодний я, як собака.

— Там у печі борщ... каша... А хліб у сінцях на полиці.

— Сідай зі мною — обідать мені даси.

— Та я так... я піду пішки... тут недалеко,— промовила вона, плутаючись у розмові. їй не хотілося сідати у повозку, запорошену,

вистелену сіном — ясна спідничка, літні черевички і цілий одяг був таким контрастом до брудної повозки. А потім ясно, так ясно стала в уяві постать того... чиновничка з пошти... Вона могла його зустріти. І головне, він може бути не сам, а з товаришами, котрі його засміють, що його знайома панна і — на простому возі. Сі гадки так ясно повстали в її уяві, що вона рішуче промовила:

— Ви, тату, їдьте, а я здожену вас і пішки.

Він наче зрозумів її гадку — ясна "панна" соромиться їхати з батьком на простому возі; на тім возі, з котрого він кормить її і жінку. Лице його налилося знову тою червоною радістю, руки несвідомо сягнули до батога. Але він — навіть хміль його пройшов — здержався, зіскочив з повозки і промовив:

— Я рядном застелю. Сідай і поїдем зі мною!

— Та їдьте, а я піду,— промовила вона і обернулась, щоби йти додому. Наче щось порвалося у його грудях; порвалося і підкотилося до горла.

— А, так ти підеш...— І з його уст вирвалася пекельна лайка. Наче каміння, торохтить і падає та лайка на голову дівчини. Усі її можливі і неможливі комбінації пролазили через уста, мов крізь тісні ворота, а у повітрі розбігалися уразливі і страшні, як холодні, слизькі гадини. Зупинялися люди. За кілька хвилин зібрався їх чималий гурток. А він все лаявся і лаявся. Наволікав на неї найгірші речі — прозивав її розпутною, докоряв тим, що у неї хлопці ночують, що вона у городі Ш. волочилася. Вона стояла кілька хвилин і слухала, мов скам'яніла. Сльози виступили їй на очі, плечі здригалися. Але ось сталося щось неможливе — вона бачить крізь туман у очах, як звивається хутко батіг... Вона починає втікати, а за собою чує грізне — "На — на!" і колюча смужка запекла їй у плечі. Вона бігла навмання, нічого не бачачи і не чуючи. Потом обливалося її тіло; сонце палило у лице, а на плечах, мов п'явка,

уп'ялася смужка від батога. Вона завернула у знайомий двір і задихавшись вбігла у кімнати. Капелюшок з'їхав набік, пасма волосся поприлипали до мокрого обличчя, а ноги тремтіли і угиналися під нею. Вона упала на перше крісло і голосно розплакалася, затуливши долонями лице. Блузка щільно облягала її невеличкі плечі, котрі здригалися від ридання. Знайома її — панна — наразі не знала, що з нею діяти; потім, зміркувавши, принесла склянку холодної води, скинула їй капелюшок і почала умовляти, заспокоювати. Але вона трапила наче у скажений вир, де крутило її, де витягувало з неї усі фізичні сили, де тягнуло її на дно — страшне і глибоке дно. Ось вона уже захльобується слізьми — водою, ще коротка мить, і вона зникне, не стане її... Довго прийшлося знайомій панні умовляти її, поки вона хоч трохи заспокоїлася. Довго вона переповідала своє горе; радилася про те, що їй робити.

— Були добрі, поки їм гроші давала. Усе їм віддала, що придбала на службі. А тепер немає, і знову мене у шию гонять,— скаржилася вона на родичів. Так переповідаючи, посиділа вона до вечора у знайомих, а вечором, згадавши, що має зустрінутися з тим, через кого батогом дістала, хутко попрощалася і пішла.

За чаєм її знайомі розмовляли про неї. Розмова котилася тихо і спокійно: почали згадувати про її службу у городі Ш., почали домірковуватися про її грубі заробітки. Пригадуючи усі чутки про неї, дійшли нарешті до тої гадки, що легкою роботою вона тільки і могла заробити стільки, скільки заробила. Ті гарні шовкові спіднички, ті персні і золотий годинник,— не могла вона собі інакше справити, як тільки так.

Тихо і спокійно дивився літній вечір крізь вікно; світло від лампи грало лагідно на посуді, на мідному самоварі; метелики стукалися об шиби, пориваючись до світла; простори за вікном синіли: через контраст жовтого світла лампи,— і не хотілося вірити, що на світі є зло, що може бути погано.

Страшенний жаль обхопив її невеличку істоту. Той жаль виповнив її груди, що так нерівно дихали; він ухопив її за горло і давив спазмами сліз; він заслоняв туманом її очі. Речі свої вона якось механічно лишила у каюті другої класи, а сама — також несвідомо для себе — опинилася на горішнім чердаці пароплава, який мав незабаром вирушити в дорогу, їй чудним здавалося, що навколо неї рухаються і балакають люди. Правда, усі люди для неї були також чудні: вони наче почаділи, вони так хитаються, а дивує її тільки те, чому вони й досі не попадали на підлогу, щоб змовкнути і заснути... мертвим сном. Вона уже не може більше рухатися: ноги їй відмовляють і сили, енергії в тілі немає. Вона сідає на лавку і байдужно вглядається у місце, що темною плямою лежить на золоті вечірнього неба. Фантастичними стали садки — там, де перед хвилею сховалося сонце,— вони губилися у гарячім пилу його сяйва і злегка тремтіли. Здавалося, що небо у тім місці цілувалося з ними першим поцілунком... А навколо все стихло. Наче цікаві сусіди — умовкли навкруги садки і будинки; перші темні, а другі сірі від тих поговорів, які вони пустять уночі про той поцілунок проміж собою. Доволі поглянути, як вони стоять нерухомо, доволі побачити ті хатки, що причаїлися між деревами, що скрадаються з правого і з лівого боку, і ясна стане картина поговору. Небо зробиться темне і синє, зорі — мов квіти — засіють його поля безмежні... Почнуть тоді шелестіти дерева про поцілунок, а доми будуть слухати і сміятися жовтими вогниками своїх вікон. Гудок запищав пронизливим, тоненьким голосом раз, другий. Вона аж підскочила від жаху. А потім пішла далі на другу лавку і знову сіла байдужна до всього. Тепер вона була обернена плечима до міста і перед її зором розкинулися луги, рясно заставлені копицями сьогорічного сіна. Понад берегом і далі купками росли верболози, а на круговиді синьою смугою у млі вечірній спочивав ліс. Небо тут було широке і спокійне; синє, залите злегка рожевим тоном від заходу, здавалось, дрімало. А річка... куди тільки глянеш, лежить спокійна і блищить, мов живе срібло, а місцями — мов вичищений землею леміш. Вогкістю і прохолодою дихає вода. Так недавно усе було для неї цікаве — музика у міському городі, гуляння на човні по річці... А тепер... Далеким сном усе здається, далеким сном, що зруйнував день своєю байдужною до всього рукою. На одну коротку мить приснилося їй щастя,

приснилося і згасло, як гасне іскорка у нічній тьмі. Все відразу втратило для неї свій принадний колір. Вона так любила золоту осінь, ті теплі дні без вітру, той спокій

золотого дня. Чи тому, що вона була зайнята тепер собою, чи справді воно так і є на сім світі, що усі чужі, не знайомі. А жшки!.. Який то поганий і злий народ. Хто перший ткнув на неї пальцем? — Жінка. Хто вголос кидав їй слова урази? — Жінка. Вона, як той пес загнаний, мусила під парканами у пізній вечір вертатися додому. Але часто й се не пособляло, бо десь біля воріт чекала її — жінка. Як часто верталася вона додому, швидко роздягалася, щоб не слухати докорів батька та матері, і плакала до подушки; плакала довго і гірко, поки утома і сон не перепиняли тих сліз. Наставав знову ранок. І будив її той ранок знову докорами. Як часто вона чула від родичів, що їм тяжко на гроші і що вони не можуть її більше кормити, одягати. А минулий рік, а те літо! Мати насипала борщ у миску, а батько сидів біля столу похмурий і злий. Ціле лице його було мокре від поту і червоне, а руки на столі спочивали темні, як хліб. Сорочка на ньому була навіть місцями мокра, а камізельку він давно уже скинув. Мати поставила на столі миску і сіла. І вона тоді тільки спитала її, тільки спитала... де її тарілка. Батька наче що укусило: почав докоряти, вимовляти. Усе тут згадалося. Коли вона спитала родичів, де' ж вона буде служити, то почула відповідь — хоч вночі на вулиці. І тоді вона твердо постановила їхати до города Ш., а там — що буде. За пару днів вона справді вибралася у дорогу. Батько сам завіз її речі на пароплав, і вона поїхала. Гудок — перший, другий, третій — перервав думки, проколов її ціле тіло аж до п'ят. Зашипів, здригнувся пароплав і почав оддалятися від пристані. Гуртки людей стояли біля побічниць, скидали картузи, щось кричали або голосно сміялися. Довго обертався пароплав на вузькім просторі річки, аж поки став за водою.

Засвітили світло. Де-не-де заблищали по річці жовті вогники, котрі показували дорогу або мілке місце. З комина потягнув чорний дим, а "хвилями вилітали — мов золоті нитки — іскри. Стало зовсім холодно. Вересень поробив ночі і вечори холодними і небо — те синє літнє небо удень — він заволік ледве помітним сірим тоном. Вона дивилася просто

вперед. Назустріч зору сунулись береги, сунулись темні маси дерев і десь зникали. Шуміла вода під колесами, і той одноманітний шум зникав десь далеко-далеко, б'ючись об береги дрібненькими хвилями. їй зробилось холодно, і вона більше по звичці — встала і пішла в каюту. За нею полинули і її думки. Вона в "дамській" скинула верхню кофточку, скинула капелюха, поклала під голову звинену ковдру і лягла лицем до стінки. Очі заплющила. Червоне світло постало в її уяві. Те світло спочатку було тільки світлом, а потім не ясно, як пісня, що чути здалека, як крик одинокої людини серед лісу,— почала творитися ціла картина. Вітальня молодого адвоката. На столі горить лампа, накрита червоним паперовим абажуром; перед столом канапа, а на канапі — вона. По цілій кімнаті розлилося червоне, прикро червоне світло. Он воно так гостро відбилося на шкалі портретної групи, он побігло вогнистою змійкою на рамі того ж портрета, хопи-лося ручки на дверях. Кожна річ, котра тільки вихиляла своє лице,— була запорошена тим світлом. У вітальні темно й тихо. Чути, як за вікнами хлюпає дощ, як несамовито гуде вітер; той осінній, пронизливий вітер... Вона найнялася до адвоката переписувати папери, а тепер... тепер вона не знає, хто їх переписує; тепер їй тепло, вона має гарне одіння, золотий годинник з ланцюжком, подають їй, приймають за нею,— і вона щаслива, безклопітно щаслива. Дзвінок... Чує вона, як служниця відчиняє двері, а через кілька хвилин входить до вітальні і сам адвокат. Се ще молодий чоловік, з маленькими, чорними, гостро закрученими на кінчиках усиками. Лице його біле і повне, уста — товсті і червоні. Руки він позакладав у кишені штанів, де брязкав ключиками, і, йдучи до кабінету, кинув "добрий вечір" не то канапі, не то сам до себе. "Обридла я йому, і він гнівається на мене... І чому усі люди (а їх так багато), як тільки обридне їм хто, і позбутися його через голос власного сумління їм трудно,— вони починають тоді так несподівано гніватися і мовчати? І чим більше той, хто обрид, буде м'яким, делікатним, запобігливим, тим більше він буде викликати гнів і обурення в такій душі..." Наче підносилася якась таємна заслона і змінила усю картину. Без слів і без барв дихнув на неї знайомий образ; рука обхопила її фігуру вище стану; вона чує тремтячі пальці на своїм тілі і гарячі уста, котрі цілують її щоку. Не борониться вона, не каже нічого. На бульварі темно, а буйні дерева закрили навіть

вечірнє небо з зірками. І тільки електричне світло, що блищить здалека, нагадує їй місто... Хвилю вона упивалася тою картиною, а по хвилі сиділа рівно на канапі і вглядалася переляканими очима у протилежну стінку. "А потім злякався мого життя, і лист, тільки лист написав до мене!" — "Я знайшов ліпшим не бачити вас більше. Не думайте, що я вас не кохав... Я кохав вас, але те, про що я довідався і від людей, і від вас..." — "Ну?" — зупинилася вона на хвилю. "Змусило написати такого листа!" — додала вона в гадці. Пароплав цілий тремтів від руху машини, а в відчинене віконце чувся одноманітний шум води. Хвилями подихав прохолодний вітер і гойдав фіранкою на віконці. Нафтова лампа посередині каюти горіла тьмяно і, наче сонна, клала світові плями на спинах сплячих жінок, на високих стегнах. Дві жінки ще сиділи біля столу і пили гербату, а одна, у кутку лежачи, годувала немовля. їй стало душно у каюті; голова боліла, а кров на висках бухала тяжко, наче хотіла продерти шкуру і виприснути поверх. Вона достала теплу хустку, загорнулася і пішла нагору. Темно, аж чорно було надворі. Холодний вітер ударив їй в лице, порушив волосся на голові, і вона злегка здригнулася. Коли вона йшла східцями нагору, то якийсь панок пустив її наперед, і вона відчувала, як він дивився з долини на її ноги. Тепер вона сидить на лаві, а темна фігура того ж панка раз у раз просовується біля неї, і вона чує на собі його очі. Байдужа і незнайома для неї та постать, але їй несвідомо передаються його бажання, і вона щільніше кутається в хустку. "Що якби він знав моє життя? — просовується в голові.— Він би не хрдив так довго мовчки, а відразу почув би право сісти біля мене і дати волю своїм рукам і поганому язику". Щось наче аж закричало у її серці, кров ще сильніше зарухалась у висках. Се не вона промовила до нього, то промовив вітер, що так несподівано схопився у грудях. "Котра тепер година, скажіть, будь ласка?" Проходячу повз неї темну постать наче хто уколов — так вона здригнулася від несподіванки. Кинулись руки і до сірників, і до годинника; блиснув тричі сірничок, котрий миттю гасило вітром. Вона дивилася на усей той поспіх і бачила — коли блискав сірничок,— що його очі дивилися не на годинника, а на неї. Навіть здивувало її, коли він сказав за третім разом, що година тепер одинадцята. Вона подякувала, а постать, поміркувавши щось хвилинку, почала знову ходити там і назад повз неї. Рухи тепер тої постаті стали

виразніші і сміливіші. І якийсь гіркий сміх вибухнув у її грудях, як вибухає часом полум'я з тліючої вогкої деревини. "Сьогодні холодно і вітер..." — промовила фігура, зменшуючи ходу біля неї. Але вона вже мовчала і непомітно для себе знову перейшла до картин, які тягом непокоїли її. "І чому мені так хочеться жити, коли знаю, що життя моє таке, як ся ніч, де не видко ні початку, ні краю, а тілько темно і страшно? Треба було відразу покінчити з собою і перервати ту кров, що так неспокійно рухається у висках, те тіло, що боїться холоду... Штовхає мене якась сила, штовхає у провалля... А я боюся і хочу жити, жити! Який сором, яке безглуздя навколо... Мало того, що сміялися з мене, коли я повернулася додому від адвоката, ні — хотіли ще мене роздягнути на вулиці і пустити голу. Хто? — Товариші того, котрий цілував мене, котрий написав в кінці до мене такий лист... "Не думайте, що я вас не кохав..." Не думаю! Та й даремне думати; даремне питати, вже не відповідають, даремне шукати там, де нічого немає!" Якусь хвилю вона сиділа спокійно, кутаючись щільніше в хустку. А гадки почали стрибати, мов камінь, кинений з гори. В її уяві вже не проходили цілі картини; мозок її став, як кремінь, з котрого якась непомітна рука кресала вогню. Ударить раз — посиплються іскри, заболить в голові: ударить другий, знову іскри і знову біль... Аж поїш сили не стало, аж поки туманом застелило чуття і вразливість. А ніч стояла чорна, безпросвітна; а зорі блищали рівно і спокійно; а холодний вітер, мов несамовитий, літав над землею і, наткнувшись на якусь перешкоду, гостро бив крилом і тікав, і плакав. Мов п'яна вернулася вона знову до каюти, лягла і скоро заснула, а біля неї, непомітно для нікого, сидів її сум і чекав, коли вона прокинеться, коли можна буде знову шептати їй про свою чорну душу.

III

— Тепер уже не може бути сумніву; я знаю, бо вона мені сама сказала про те! — так розважав себе молодик, видавлюючи прища на підборідді, котрий невідомо чого скочив на таке видне місце. У маленькій кімнатці з одиноким віконцем було якось непривітно. Біля вікна — стіл, а проти столу, біля стінки, приліпилося ліжко; у кутку —

миска до умивання, а біля ліжка — вішалка з одежею. Три стільці домальовували цілу кімнатку. Перед молодиком, одхитнувшись трохи назад, стояло невеличке дзеркальце, а за ним горіла лампа.

— Що ж, хіба я винен, що вона така?! — промовив він, скінчивши роботу і встаючи з-за столу.— Та ж з мене, як з дурного, сміються, що я закохався в таку дівчину. Там на пошті і проходу не дають...— Думає далі. Він зупинився серед покою, широко розставив ноги, позакладав руки до кишені і осміхнувся, наче комусь, тільки йому відомому. Його сухе лице було злегка опалене сонцем, але чорне довге волосся і маленькі чорні вуса стирали те враження. Очі його були розставлені далеко одно від другого, і через те ніс видавався широким угорі. На ньому була одежа поштового чиновника. "Ет! написав листа, і годі... Чого там довго міркувати",— махнув він рукою на таку гадку. Після такої постанови він поклався на ліжко, закурив папіросу і байдужно дивився на смужки диму, що розпливалися тихо у нього над головою. Але через хвилинку, коротку хвилинку в його уяві повставала вона: маленька і безсила, така маленька, мов лялька з порцеляни. "Потім батько її, якась неможлива людина... лає на вулиці, б'є батогом і докоряє тим, що хлопці в неї ночують",— снується думка разом із димом. А йому було гарно з нею. От хоч би тоді на бульварі, коли він так палко її цілував... та хіба тільки тоді? — багато-багато разів...

— Хе-хе-хе!..— позіхає він.

Потім з силою втягує дим з цигарки, наче довгий, жагучий поцілунок, і так само глибоко вдихає той дим у груди. Вона йому подобалась, і його тягнуло до неї але... стали на перешкоді поговори людей і насмішки товаришів. А його душа боїться тих насмішок, коли вони дотикають її своїми колючками. Його родина і він сам виховалися так, що дбали тільки про себе, про свої дрібні справи, і цілий світ складався у їхньому розумінні тільки з менших або більших дрібниць. Батько його був також поштовим чиновником; служив цілий вік свій, і вся його увага була звернена тільки на те, щоб ніхто з нього не насміхався. Довго він нікого не запрохував до себе з своїх товаришів

тільки через те, що у нього не було у хаті канапи на пружинах, двох-трьох фотелів, круглого столика перед канапою і лампи з паперовим зеленим абажуром. І він повільною і упертою роботою досягнув своєї мети. Була у нього невеличка вітальня, висіли на стінах портрети вельможних чиновників з хрестами і медалями. Тоді він тільки заспокоївся. Бути злим — можна, бо від зла будуть плакати і проклинати, а бути смішним — сього ніяк не можна стерпіти. Коли тебе проклинають, то ти почуваєш себе тільки ображеною людиною, а коли з тебе сміються, то почуваєш себе гадиною або маленьким загнаним песиком. Тару гадку не раз висловлював він своїй жінці.

Помер батько, і мати померла, а у нього лишилося від родичів — замість спадщини — страх до насмішок. Не раз він за останні гроші купував собі білі рукавички і потім бігав по місту до утоми, щоб знайомі усі бачили ті рукавички. І так кожна нова дрібничка носила його мов на крилах. Правда, він не має ще такої вітальні, але він служить на пошті і буде її мати. Зате з його ніхто ще не сміявся! І тільки через неї, перший раз через неї,— сміялися з нього.

Близенько, близенько притулилося личко, шепочуть уста тихо і невиразно, лоскочуть волосинки такі м'якенькі, неначе сей дим над головою... То вона притулилася до нього. І чому вони на цілому світі не вдвох? — прокидається несподівано у голові. Тоді б можна було кохати її такою, якою б вона не була... Ні, він покине... Покинув і більше не хоче гадати про неї. Хіба піти до Антона Миколайовича і з ним на бульварі погуляти? Се, мабуть, веселіше буде. І він раптом встає, швидко, одягається, гасить лампу і поспішає на вулицю. Тут він уже забуває про все... Він тільки дбає, щоб картуз гарно сидів на голові, щоб рукавички не випиналися на щиколотках, щоб черевики не дуже запорошити.

— Добрий вечір! Куди? — питає знайомий голос товариша.

— А... доброго здоров'я! Думаю погуляти, а потім до тебе зібрався.

— Знаєш — ми сьогодні на човні... на той бік... поїдеш?

— Чому ж — поїду, поїду...

— Новинка, от новинка!..— каже сміючись товариш.— Та, знаєш, та... поїхала...

— Справді! — кидає він байдуже.— Поїхала... Близенько, близенько притулилося личко, шепочуть уста

тихо й невиразно... Лоскочуть волосинки такі м'якенькі, такі бажані... і десь глибоко в душі, як немовля в пелюшках, ворушиться докір.

IV

Була вже перша година ночі, коли вона під'їхала з возчиком до того дому, де жив адвокат. Вона сама позносила свої речі і поскладала у темних сінях; потім заплатила зво-щику і знову вернулася до своїх речей. Серце полохливо стискалося... Сили не ставало заспокоїти себе... І вона на хвилину сіла на зв'язаних ковдрі і подушках. "Чи прийме тепер він мене знову? А може, й двері не одчинить?"

І на останню гадку вона здригнулася, мов на страшний присуд. "Треба йти!.. Треба скінчити..." І вона підноситься, знаходить помацки поруччя... "Треба вийти на перший поверх... Двері — направо... Постукати... чи подзвонити?.. Спершу постукаю... І чому тут так темно... Ось уже й другий поверх, ось двері... Ух! Треба трохи спочити... Що? Жіночий голос... То, мабуть, покоївка розмовля..." Стук-стук!

"Ух, як страшно і глухо озвалося у сінях, таким звуком дітей лякають, коли вони занадто вередують... Що? Вони там сміються і, мабуть, не почули..."

Стук, стук!

"Тепер уже почують... безперечно, почують... Уже хтось іде! То він — я пізнаю його ходу... Ні, пройшов мимо, і я помилилася. Чому ж мені наче полегшало? Треба поправити капелюшок..." І вона поправляє капелюшок, обсмикує жакетик. "А які руки холодні..." — і вона хухає на пальці, потім притулює їх до лиця, а лице гаряче-гаряче... "А може, не треба більше стукати! Може, завтра краще буде! Ще останній раз і більше не буду..."

Стук... стук... стук!..

"Ідуть... що? Вона крикнула: спитай! Так то не покоївка... Може, краще втікати, а завтра..."

— Хто там?

. — Одчини... Я..: Маруся... одчини. "Невже він не одчине, невже?!"

— До дідька! Я вночі не приймаю... Коли у вас яке діло, то прийдіть завтра.

"Пішов... завтра..." І вона механічно ловить поруччя і схо: дить в долину. І її неначе немає у сій пітьмі... Вона утомилася, вона злилася з нею в одне ціле, і її ніхто, ніхто не вирве, ніхто не зайде, щоб вирвати звідціля... Сіріють відчинені на вулицю двері, блищать де-не-де криваві вогники у вікнах, стукає вартовий своїм калаталом,— і більше нічого...

Вона сідає безвладно на клунок... "Треба скінчити... треба поміркувати і скінчити!" — шепоче вона непритомно... А над нею нахилилась пітьма і каже їй свою страшну правду: "Ти будеш жити так, як живуть і багато других дівчат... Ти вип'єш повну чарку життя і всі "чесні" одвертатимуться од тебе, коли ти будеш її пити... Я, пітьма, буду тепер твоєю мамою; я сховаю тебе од багатьох очей і часто — од твоїх

власних очей. Хіба ти не відчуваєш тепер, що день буде для тебе твоїм ворогом?.. Потім скажи мені, моя дитино, хіба я, пітьма, була коли настирною? Я тільки була і є звичайним краєм, куди збігалися і збігаються пригноблені люди. Я той дім, де ночують бідаки без притулку... А ще я загноєна багном — так я загноїлась їм од тих одкинених і забруджених істот... Я, пітьма, не люблю тих блисків і розкошів багатих домів, я їх гашу і пригнічую, щоб сховати бездомних... Я — край... а за мною глибоке провалля і смерть. Я навчу тебе бути безсоромною поміж соромливими "грішниками", щоб ти їм казала правду в очі... Не плач, не турбуйся, моя бідна дитино!"

"Треба скінчити, треба поміркувати і скінчити!" — шепоче вона непритомно.

Чернігів, 1908 р.